

TALIJANSKI RISORGIMENTO — ISTINA I MIT

MARIO FESTINI

Ignazio Silone pisao je u svome *Fašizmu* slijedeće: »Risorgimento je bio — ako se odstrane sve one historijske laži kojima ga oficijelna škola obično ukrašava da bi mlade generacije odgojila u duhu poštivanja prošlosti — uspjeti pokušaj savojske dinastije da svoje gospodarstvo s Piemonta proširi na ostalu Italiju...«¹ Ta inače presmjela interpretacija talijanskog Risorgimenta sadrži u biti istinu koju je nedavna talijanska povijest potvrdila, a na koju je i veliki talijanski marksistički mislilac A. Gramsci ukazao kad je (u težnji da demistificira Risorgimento i da istakne njegove prave pozitivne i negativne strane, nasuprot naučnim analizama raznih političara i pseudohistoričara) pisao: »Najveći nedostatak takvih ideoloških interpretacija jest u tome što su one samo ideološke... Radovi literata i diletanata; akrobatske konstrukcije ljudi koji su htjeli iskazati svoj talent i snalažljivost; ili pak zapisi koji opravdavaju reakcionarne snage u njihovim namjerama, time što im pripisuju namjere koje one nemaju, kao i izmišljene ciljeve; dakle, malene usluge intelektualističkih lakeja i protunaučnih plaćenika«.² Gramsci je polemiku sa službenom historiografijom postrizordimentske Italije zasnovao na dubokoj analizi suštine Risorgimenta, koji po njegovu mišljenju (a i nekih njegovih velikih suvremenika, npr. P. Gobettija) nije izvršio svoju historijsku misiju, jer nije bio jakobinski radikal, kakva je npr. bila velika francuska revolucija.³ Siloneova interpretacija Risorgimenta rezultat je, pak, njegove svestrane analize političke i kulturne historije Italije prve polovine 20. stoljeća; vremena u kome su se stvarali društveni i moralni uvjeti za konačnu pobjedu fašizma, koji je u svome naletu vješto koristio, s jedne strane, konformizam dijela talijanskih intelektualaca i nemogućnost najnapred-

¹ Ignazio Silone, *Fašizam*, Zagreb, 1935. str. 6.

² Antonio Gramsci, *Il Risorgimento*, Einaudi, 1955. str. 63.

³ Gramsci nalazi izvjesnu analogiju između Piemonta — koji je kao »pijemontska stranka« u obliku organizirane države s vojskom i diplomacijom bio uvijek spreman da u procesu stvaranja nacije postavi svoje interese iznad interesa heterogene građanske klase — i Srbije u stvaranju kraljevine SHS. Cfr. A. Gramsci *Il Risorgimento*, o. c. str. 105—106.

njih da mu se — bar u prvo vrijeme — organizirano suprotstave, a s druge strane, moralnu dekadansu dijela poslijeratne talijanske omladine, željne pustolovina D'Anunzijeve tipa, te slabosti socijalističkog pokreta Italije u borbi za demokratizaciju zemlje i za ostvarenje demokratskih načela Risorgimenta. Siloneova namjera, dakle, nije bila da negira demokratske tendencije Risorgimenta (koje on u svojim teoretskim raspravama često spominje) već da (poput Gramscija) razbije mit o Risorgimentu, o tom kompleksnom pokretu čija se istina sve više obavijala tajanstvenim velom političke propagande. Dovoljno je spomenuti da je liberalna talijanska pretfašistička vlada provodila svoju konzervativnu politiku u ime Risorgimenta, koji je, navodno, bio riješio sve nacionalne i socijalne probleme, te je svaki pokret u tom smislu trebao značiti negaciju tekovina Risorgimenta. U ime Risorgimenta poveo je fašizam svoju, s jedne strane, antiliberalističku, a s druge strane, antisocijalističku politiku, retoričnom deklaracijom onih političkih i socijalnih sloboda radnog naroda, koje su trebale navodno »spriječiti trijumf reakcionarnih snaga« i dokončati »onu divnu mirnu radničku revoluciju, koja se razvija i koja je već pokazala divne rezultate«. ⁴ U ime Risorgimenta borili su se i veliki talijanski marksisti A. Gramsci i P. Gobetti.

*

Mit o Risorgimentu nastao je u vrijeme kad je talijanska nacija, razdirana unutrašnjim proturječnostima, proživljavala najteže časove svoje kratkotrajne historije i kad se nacionalno jedinstvo, ostvareno pod bilo kojim uvjetima, postavljalo kao nužan preduvjet za očuvanje državno-političkog sistema i nacionalnog integriteta. Taj mit temeljio se na pretpostavkama da je Risorgimento bio: a) rezultat izgrađene svijesti o tradicionalnom jedinstvu talijanskog naroda, koje se već u 13. stoljeću odrazilo u postojanju jedinstvenog nacionalnog jezika i u postojanju davno izgrađenog moralnog i kulturnog jedinstva nacije, zbog čega se u Italiji i nije mogao razviti, navodno, pravi romantizam evropskog tipa; ⁵ b) konačno ostvarenje historijske težnje talijanskog naroda za nacionalnim ujedinjenjem i oslobođenjem, za koje su već ranije postojali svi uvjeti; c) »povijest talijanskog pa-

⁴ Il Popolo d'Italia, 2. III 1919. i 18. IV 1919. Interesantan je i slijedeći citat fašističkog historičara: »Fašistički pokret veliki je romantičarski pokret. Želimo ga spojiti s duhovnim i idejnim tradicijama našeg Risorgimenta«. I dalje: »Fašizam će integrirati ali ne i zaboraviti Mazzinijevu teoriju. Mi ne moramo tražiti proroke u Rusiji ili u drugim zemljama, kad imamo i sami proroke koji su rekli nacionalnu riječ koja je izrasla iz talijanskog duha i kulture«. Cfr. Roberto Farinacci, *Storia del fascismo*, Cremona, 1940. str. 312—313.

⁵ Cfr. Benedetto Croce, *Conversazioni critiche II*, Laterza, 1950. str. 216.

triotizma« i »život Italije XX stoljeća, shvaćen u procesu preobražaja, koordiniranja, ujedinjavanja idealnog i praktičnog života, politike i kulture, općih i ličnih interesa«.⁶

Te pretpostavke sadrže niz proturječnosti koje je kasnije povijest Italije otkrila u praksi, a veliki talijanski marksistički i anti-fašistički misliloci i historičari A. Gramsci, P. Gobetti, braća C. i N. Rosselli te G. Salvemini, u svojim teoretskim raspravama.⁷

Svijest o nacionalnom jedinstvu talijanskog naroda bila se razvila samo u uskom krugu intelektualaca koji su se u vrijeme Risorgimenta sve više udaljivali od bitne problematike nacije kao teritorijalne i političke cjeline, i kod kojih je misao o nacionalnom jedinstvu bila samo retorička manifestacija osjećaja kastinske povezanosti i otudnjenja, što je imalo duboko historijsko korijenje. Postojanje takvog istinski izgrađenog osjećaja nacionalnog jedinstva u vrijeme Risorgimenta bilo bi se odrazilo višestruko u daljnjoj povijesti talijanske nacije i, u svakom slučaju, bilo bi bar donekle spriječilo njezinu političku i moralnu deformaciju u početku 20. stoljeća. Na političkom polju ta bi se svijest bila odrazila u ostvarenju jedinstvene etničke cjeline, što ne bi dopustilo da se još u XX stoljeću govori o Sjeveru i Jugu Italije kao o dva etnički, ekonomski i, posebno, kulturno razdvojena elementa; na jezičnom polju odrazila bi se u ostvarenju jedinstvenog »narodno-nacionalnog« jezika, koji bi ne samo horizontalno nego i vertikalno ujedinio Apeninski poluotok, i koji bi omogućio da još u XX stoljeću narod ne gleda na književni talijanski jezik kao na jezik državnih činovnika, poreznika, advokata...; na području kulture ona bi se bila odrazila prvenstveno u ostvarenju jedne »narodno-nacionalne« literature, koja bi bila ne samo »dostupna« nego i »bliska« narodu, svojom problematikom i svojim izrazom.⁸ A upravo ti osnovni elementi, koji daju jednom narodu nacionalno obilježje, nedostajali su Italiji u vrijeme Risorgimenta i još dugo poslije njega.

Ni želja za nacionalnim ujedinjenjem Italije po bilo kojoj cijeni nije bila duboko usadena u svijesti talijanskog naroda u vrijeme Risorgimenta. Mnogobrojni masovni pokreti seljaka i agrarnog proletarijata u toku 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća u čitavoj Italiji,

⁶ Cfr. Gioacchino Volpe, »Storici del risorgimento«, *Educazione fascista*, VII, (1932).

⁷ Piero Gobetti (1901—1926.) *Risorgimento senza eroi*, Torino, 1926.; Carlo Rosselli (1899—1937.), Nello Rosselli (1900—1937.) *Saggi sul Risorgimento ed altri* (Torino, 1946.); Gaetano Salvemini (1873—1957.) *Scritti sul Ris.* (Miano, 1961.)

⁸ O tome sam pisao u članku »Uvod u književnu kritiku A. Gramscija«, *Radovi Filozofskog fakulteta*, Zadar, V, 5. str. 226., da bih istakao slabosti talijanskog romantizma koji je, prema Petroniju, bio literarna manifestacija Risorgimenta.

'a osobito na Jugu,'⁹ pokazuju kako talijanski puk nije bio sklon da bezuvjetno prihvati hegemoniju Piemonta u ime »ujedinjene nacije«. S druge strane i pokreti tzv. »herojske manjine«, koja je navodno bila shvatila potrebu nacionalnog jedinstva nasuprot »pasivnosti masa«,¹⁰ ne samo što nisu mogli naići na efikasnu podršku čitavog naroda nego su i svjesno nastojali sačuvati svoj uzvišeni, pomalo romantični karakter pokreta neshvaćenih heroja u potrazi za pravdom i slobodom, spremnih da se žrtvuju za svoj ideal. Zato i svi ti mnogobrojni pokreti¹¹ nisu imali masovni karakter, nego su uvijek ostajali u granicama običnih zavjera, zasnovanih na konspiraciji i terorizmu. Pa ni Garibaldijev pohod na Siciliju nije imao veliku popularnost, pogotovu kad su sicilijanski »Picciotti« bili shvatili da Garibaldi nastupa u ime ujedinjene Italije, a ne slobodne Sicilije. Većeg uspjeha imali su jedino pokreti u Rimu i Veneciji 1848. i 1849. godine, jer je u imenu Rimske republike i Venecijanske republike narod Rima i Venecije gledao historijski simbol svoje nekadašnje slave, slobode i nezavisnosti.

Treći elemenat mita o Risorgimentu, patriotizam talijanskog naroda, koji je bio osjetio potrebu za stapanjem »općih i ličnih interesa«, kosi se sa psihologijom talijanskog seljaštva iz 19. stoljeća, koje karakteriziraju dva dijametralno suprotna interesa. S jedne strane, njegova pasivnost u odnosu na svaki oblik organizirane akcije posljedica je njegova nepovjerenja prema intelektualcima grada (za koje Gramsci piše da su bili »...standardizirani i postajali su sve više izvršioči želja industrijske buržoazije«)¹² i sela, koji su već u vrijeme Risorgimenta pokušavali povezati seljaštvo s interesima države. S druge strane, tendencija besprincipijelnog pristupanja masa raznorodnim pokretima bez obzira na njihov karakter, nalazi opravdanje u nekoliko karakteristika talijanskog malog čovjeka u vrijeme Risorgimenta: njegov individualizam, koji ima duboku historijsku pozadinu, potječe iz činjenice što talijanski mali čovjek nije dotada u svojoj historiji bio osjetio potrebu za sudjelovanjem u političkom životu nacije, jer nije bio ni pozvan, pa zbog toga i nije ni-

⁹ O tim pokretima cfr. bilješke broj 50, 72, 68.

¹⁰ S tim mislima historičara M. Missirolija polemizira Gramsci ovako: »Herojska manjina, koja je bila povelja borbu za ujedinjenje, zanosila se više ekonomskim interesima nego idejnim formulacijama i borila se ne toliko protiv neprijatelja ujedinjenja, koliko za to da se narod ne umiješa u taj pokret i da mu dade socijalni karakter«. Cfr. A. Gramsci, o. c. str. 65.

¹¹ Npr. pokret Carbonara u vrijeme francuske okupacije, pokret pijemontskih Federata 1821. godine, pokret kojim je u predjelu Modene rukovodio Ciro Menotti, pokušaj prevrata što su ga 1847. organizirali u južnoj Italiji Venecijanci Emilio i Attilio Bandiera, pa i samoprijegorna požrtvovnost tzv. Martiri di Bellfiore 1851. i 1852.

¹² A. Gramsci, *Gli intellettuali*, Einaudi, 1955. str. 10.

kad osjetio neku odgovornost za svoja djela, odgovornost koja bi ga bila primorala da svoje želje uskladi s interesima zajednice,¹³ a političnost, koju nisu mogle iskorijeniti ni političke stranke iz vremena Risorgimenta, jer one i nisu bile odraz težnja određenog društvenog sloja, nego »skup izbornih potkušaca, poslužitelja, provincijskih intelektualaca«,¹⁴ koji su prikupljali glasove za svoje protektore; a ta apolitičnost bila je duboko prodrta i u talijansku nacionalnu vojsku, koja je uvijek ostala »vojska profesionalaca, a ne patriota«;¹⁵ su b v e r z i v n o s t, kao posljedica političke neizgrađenosti: u određivanju odnosa narod-gospoda, talijanski puk, u nedostatku izgrađene svijesti o svome društveno-historijskom položaju, dolazi do spoznaje svoje personalnosti jedino fizičkom negacijom svojeg neprijatelja, kojeg on shvaća metafizički, kao nedostupnu silu; a p o k a l i p t i č n i fatalizam rodio se kao posljedica historijske dezorijentiranosti u vrijeme kad su se rušili stari mitovi, a nova stvarnost nije ih mogla nadomjestiti. Uzroke takvom odnosu širokih narodnih masa naspram idealu »herojske manjine« moramo tražiti prvenstveno u činjenici što su talijanski intelektualci onog vremena, vezani svojim knjiškim patriotizmom više za svoju tradiciju nego za istinske probleme nacije »kojima su — kako piše Gramsci — bili bliži Annibale Caro i Ippolito Pindemonte nego obični seljaci iz Sicilije, i koji su nazivali antinacionalnim svakog tko se suprotstavljao njihovoj arheološkoj koncepciji nacionalnih interesa«¹⁶ bili zamijenili svoju ulogu nacionalne kohezije, često ulogom nacionalne dizgregacije.

Jedan vid otuđenosti talijanskih intelektualaca od istinske problematike nacije u vrijeme Risorgimenta otkriva nam i tzv. neogvelfski pokret. U želji da postigne izvjesni kompromis između države i katoličke crkve, radi očuvanja klasnog karaktera Risorgimenta, njegov inicijator V. Gioberti razvio je u svom *Primatu*¹⁷ teoriju o istovjetnosti historijske uloge Italije i katoličke crkve, koja ima središte u Italiji. Unatoč tome što Giobertijeva misao teži da uspostavi inherenciju svjetovne vlasti u poslovima crkve nasuprot jezuitskim tendencijama Vatikana, taj pokušaj postavljanja rimskog pape na čelo nacionalnog pokreta u cilju njegova kozmopolitiziranja, pokazuje

¹³ Gramsci ispravno primjećuje da je najveća greška rukovodećih ljudi iz vremena Risorgimenta u tome što su nastavili s takvom praksom, što se negativno odrazilo u političkom i društvenom životu Italije, čak i najnovijih vremena. Cfr. A. Gramsci, *Passato e Presente*, Einaudi, 1954. str. 10.

¹⁴ A. Gramsci, *ib.*, str. 11.

¹⁵ Takav stav zauzima Gramsci u polemici s G. C. Abbom, koji često piše o »jedinstvu vojske i naroda« i o ulozi vojske u »očuvanju parlamentarizma« u vrijeme Risorgimenta. Cfr. A. Gramsci, *ib.*, str. 23—24.

¹⁶ A. Gramsci, *Litteratura e vita nazionale*, Einaudi, 1953. str. 105.

¹⁷ Vincenzo Gioberti, *Primato morale e civile degli italiani*, 1843.

koliko se neogvelfizam, svojim narodnjačkim metodama i programom, trudio da talijanske mase otrgne od onih radikalnih revolucionarnih utjecaja koji su dolazili izvana i koji su mogli Risorgimentu dati jak socijalni karakter.

I Stranka akcije, nosilac i propagator naprednih misli u vrijeme Risorgimenta, otkrivala je slične slabosti u svojoj organizacionoj strukturi, u neodređenosti idejnih stavova i u apstraktnosti želja i koncepcija borbe. Strankom su rukovodili umjereni revolucionari koji su za Risorgimenta održavali tijesne veze s pijemontskom kraljevinom, a poslije 1870. ti su isti ljudi postali nukleus transformizma, tendencije pretpostavljanja vladine politike svim partijskim, ideološkim i klasnim interesima.¹⁸ Ona nije imala određeni program, nego je uglavnom služila kao sredstvo propagande u rukama umjerenih; zanosila se tradicionalnom retorikom talijanskih literata, brkajući kulturno jedinstvo Poluotoka (ograničeno na određeni broj biranih ljudi) s političko-teritorijalnim jedinstvom nacije i naroda, koji je, uglavnom, ostajao po strani. Gramsci je to intelektualističko vodstvo stranke nazvao »kondenziranim intelektualcima«,¹⁹ jer su ujedno bili i predstavnici i predstavljani, a vršili su snažan utjecaj na sve talijanske intelektualce.

Stranku akcije razarale su brojne proturječnosti. Ona je naizgled nosila jakobinsko obilježje,²⁰ ali se sadržajno bitno razlikovala od francuskog jakobinstva time što uopće nije pokušavala ujedinjenje sa seljacima, naročito s Juga, jer bi to značilo neodgodivo prisvajanje zahtjeva najširih slojeva naroda s programatskom konkretizacijom i teoretskom formulacijom onih masovnih tendencija koje su se stihijski javljale. Međutim, Stranka akcije nije uopće osjetila potrebu za angažiranjem intelektualaca u organiziranju borbe seljaka, koji sami nisu bili u stanju da organiziraju homogenu stranku, već su, kako piše Gramsci »činili jedino zajedničku struju mišljenja«. ²¹ Svjestan, vjerojatno, poteškoća s kojima bi se bio suočio u pokušaju ujedinjavanja talijanskog seljaštva (zbog bitnih razlika između pretežno laičkog Piemonta, klerikalne Lombardije, Venecije, Toskane i Rima, te paleokršćanske srednje i južne Italije) ni Mazzini, duhovni začetnik nacionalnog pokreta, nije radikalno tretirao pitanje socijalnog oslobođenja seljaka. A Garibaldi, nesvjesni, ali ipak dosljedni reali-

¹⁸ Gramsci to nazivlje »pasivna revolucija«, *Il Risorgimento*, cit. str. 71, 157.

¹⁹ *Ib.*, str. 71.

²⁰ D. Cortesi čak se i zgraža nad tim jakobinizmom »koji je u Francuskoj donekle i opravdan zbog feudalnih ostataka, ali nikako u Italiji gdje su postojali građanski odnosi. Talijanski vlastodršci mogli su biti nazvani tiranima jedino u sonetima.« On navodi i »dobrobit koju je talijanski narod uživao u 18. vijeku«. Cfr. »Roma cent'anni fa«, *Nuova Antologia*, 16. VII 1928.

²¹ A. Gramsci, *Il Risorgimento*, o. c., str. 81–82.

zator Crispijeve politike na Jugu, odnosio se vrlo nepovoljno prema seljacima Sicilije: ugušio je pobunu seljaka protiv barunâ i uspostavio protuseljački teror Nacionalne straže;²² a njegov general Nino Bixio ugušio je nemilosrdno ustanak seljaka na području Catanije. Ni najnaprednija struja Stranke akcije, kojoj je na čelu bio Garibaldi, nije, dakle, imala jasni cilj i u krajnjoj liniji nije se bitno udaljavala od težnji pijemontske vlade i C. Cavoura.²³

Literarno porijeklo revolucionarnih misli naprednih talijanskih intelektualaca za Risorgimenta, pa i poslije, uočljivo je i u utopijskom vjerovanju u mogućnost izvršenja ujedinjenja nacije putem prevrata anarhističkog tipa. Panzinijeva misao da su se mnogobrojni sinovi malograđanskih obitelji, naročito oni koji su studirali na univerzitetima, osjećajima vezali više za Bakunjinu nego za Marxa,²⁴ nalazi opravdanje u pothvatu Carla Pisacanea, jednog od najvećih zanesenjaka iz vremena Risorgimenta. Čitav Pisacaneov pothvat,²⁵ zadojen anahronističkim makijavelizmom, njegov stav prema masama, koji — unatoč mišljenju nekih naprednih mislilaca da je Pisacane bio marksist, odnosno, prethodnik modernog sindikalizma,²⁶ — nije bio ni marksistički, ni sindikalistički; nedostatak određenog cilja, izgrađenog programa i organizirane stranke, pa i njegov negativni stav prema Rimskoj republici (g. 1848, opravdavaju Gramscijevu misao da Pisacane idejno prethodi Bakunjinu i da je jasan primjerak teorije tzv. »stvaralačkog sveuništenja«.²⁷ Pisacaneova ideološka neobojnost ima porijeklo u knjiškom revolucionarnom odgoju političkih emigranata: poslije 1848, čiji su se ideali stvarali kroz diskusiju, a ne u historijskoj praksi i koji su plaćali dug snažnom utjecaju što ga je u ono vrijeme vršio u Evropi narodnjački pokret i Hercen.²⁸

²² I G. Verga, unatoč svojim unitarističkim tendencijama, često citira u svojim djelima teror »nacionalne straže« nad masama.

²³ Garibaldijeva politička nezrelost i nesistematičnost uočljiva je i u njegovom pismu generalu Mediciju. Cfr. E. Librino, »L'attività di Garibaldi nel 1861.«, *Nuova Antologia*, 16. II 1931.

²⁴ A. Panzini, »Biancifiore«, *Corriere della sera*, 2. XII 1931. (Panzini tu doduše želi diskreditirati Marxa.)

²⁵ U Calabriji g. 1857.

²⁶ N. Rosselli ga smatra prethodnikom modernog sindikalizma u djelu *Carlo Pisacane nel Risorgimento* (Torino, 1932.); Silone ga smatra marksistom, *Fašizam*, cit.

²⁷ Zanimljive su njegove izjave u jednom pismu za koje Gramsci tvrdi da ih je mogao dati i Bazarov iz *Očeva i djece* od Turgenjeva. Pismo je u cjelini objavljeno u *Nuova Antologia* od 1932. Cfr. i članak: G. Berti »La dottrina pisacaneiana della rivoluzione sociale«, *Studi storici*, Istituto Gramsci I, (1959—60), 12.

²⁸ Cfr. i članak L. Gintzburg »Garibaldi e Hercen«, *La Cultura*, X, XII, 1932.

Knjiško porijeklo otkriva i socijalistička utopija poznatog talijanskog pjesnika G. Pascolija. Polazeći od analize Lazzarettijeva pokreta,²⁹ što ga je dovelo do strahovanja za sudbinu civilizacije,³⁰ Pascoli je izradio teoriju o ulozi Italije u proletariziranju svijeta (kao pendent Giobertiju).³¹ Za razliku od De Amicisova socijalnacionalizma, Pascolijeva teorija o »naciji proleteru« opravdava talijansku ekspanzionističku politiku.³² »Osjećam se socijalistom — piše Pascoli — uvjerenim socijalistom, ali ne klase nego čovječanstva. I osjećam da se s tim socijalizmom koji obuhvaća sve narode, ne kosi želja za kolonijalnom ekspanzijom«. ³³ A ta koncepcija koja polazi od pretpostavke da je Italija »nacija proleter«, te opravdava talijanski kolonijalizam vjerovanjem u historijsku misiju Italije u procesu socijaliziranja, pomaže mu da se — kako sam piše — suprotstavi »hladnom Marxovu socijalizmu«, koji je »htio biti škola, a morao je biti religija, morao je više govoriti o ljubavi, a manje o višku vrijednosti, više o humanosti, a manje o klasama«. ³⁴ Pascoli koji, poput većeg broja kasnijih talijanskih intelektualaca, nije shvatio humanističko obilježje marksizma, već ga je poistovjetio s političkom ekonomijom, suprotstavlja marksizmu jedan mistični socijalizam koji kao »ponosni i prijazni prorok kruži svijetom, među biranim narodima i ljudima, propovijedajući svoje evanđelje mira; u njegovo ime kruže i propovijedaju tisuće apostola, kojima se svi dive jer ih svatko čuje i razumije vlastitim jezikom«. ³⁵ Pascolijeva utopija³⁶ polazi tako daleko da pjesnik — koji i u mnogočemu još prethodi D' Annunziju — zamišlja sebe kao organizatora te zamisli, na čelu talijanske omladine koja bi se trebala riješiti vjekovne međusobne netrpeljivosti i, svjesna svoje historijske

²⁹ O tome pokretu usp. bilješku broj 72.

³⁰ Pascoli piše: »Čitajući knjigu (pomišlja na Barzellottijevu *Monte Amiata e il suo profeta*, koja je u prvom izdanju 1885. nosila naslov *D. Lazzaretti*), osjetio sam kako se moje misli dižu prema tako zloslutnoj budućnosti naše civilizacije. Stoljeće je pri završetku. Sta će nam donijeti novo stoljeće? Mir među narodima, među klasama, u svijesti? Ili borbe i rat? Ovaj seljak (pomišlja na Lazzarettija), potaknut novim impulsom žive vjere, koji umire u krvi, i ovaj mislilac (pomišlja na Barzellottija), savjest i razum našeg vremena, koji ga proučava i oplakuje, izgledaju mi kao simbol: mudro čovječanstvo koje oplakuje i prijeti, isturenih prsa i pognute glave, sigurnošću svojih misli i milosrdem svojih osjećaja, nad čovječanstvom koje umire.« (Cit. prema Gramsci, *Risorgimento*, o. c., str. 203).

³¹ Na njegove misli nadovezuje se i teorija E. Corradinija, koji pojam »Nacija — proleter« uzima kao bazu za fašističku ekspanziju.

³² Pjesnik je tu svoju teoriju objavio u govoru, uoči libijskog rata »La grande proletaria si è mossa«, objavljenim u *Tribuni* od 27. XI 1911.

³³ Iz Pascolijeva pisma od 30. X 1899. objavljenim u *Nuova Antologia* od 16. X 1927 (Cfr. L. Mercatelli, »Lettere inedite di G. Pascoli«).

³⁴ Iz Pascolijeva članka »Allecto«, *Nuova Antologia*, 1. XII 1927.

³⁵ *Ib.*

³⁶ Ideja »nacija—proleter« privremeno je bila zainteresirala i A. Labriolu.

funkcije, ujediniti u sebi vrline onih Talijana koji »osjećaju patriotski heroizam« i onih koji »osjećaju socijalistički heroizam«. ³⁷ Ali Pascoli vjeruje čak i u neku vrst regeneracije marksizma u tom smislu: on vjeruje da će Italija u svojoj misiji ostvarenja univerzalne domovine radnika naići baš na najjaču podršku marksizma, koji će »progovoriti prije odlučnog časa; što će reći? Vjerujem da će to biti riječi dostojne velikog trenutka; vjerujem da će one ispraviti onu štetu koju je on nanio narodima koji su ga prihvatili; bit će to novi idejni poziv koji će nadomjestiti bestijalni nagon u našim dušama«. ³⁸

Neizgrađenost talijanskih intelektualaca u vrijeme Risorgimenta odrazila se osobito u razvoju radničkog pokreta i u radu Socijalističke stranke od njezina razvoja (1892) pa do dolaska fašizma. Osnovna slabost radničkog pokreta Italije u vrijeme Risorgimenta i poslije, proizlazila je iz strukture njegova rukovodstva koje su sačinjavali, uglavnom, građani intelektualci. »Građanstvo — piše Gramsci — zaokupljeno svojim poslovima, ne uspijeva odgojiti svoje sinove koji, u sukobu generacija, prilaze radnicima, postaju — ili bar to žele — njihovi vođe... ali se u vrijeme historijskih kriza vraćaju u svoje sklonište«, ³⁹ koje su samo emotivno negirali. Njihov pristanak uz radnički pokret nije, dakle, proizlazio iz osjećaja potrebe za društvenim preobražajem zemlje, već iz »moralne potrebe ljudi koji su, naspram tolikoj pokvarenosti, biti spremni da se prodaju i đavlu, samo da bi se izvukli iz starih stranaka, trulih do srži«. ⁴⁰ Analiza razvoja socijalističkog pokreta u Italiji otkriva nam jasno dva historijska perioda. Za razliku od drugog perioda, kad se marksistička misao počela širiti ne samo kao predmet akademske diskusije već i kao novi pogled na svijet (u vrijeme Gramscija, Gobettija, Salveminja), prvi period, koji je Spriano nazvao »socijalizam profesora«, ⁴¹ bio je, uglavnom, manifestacija sentimentalnog pristajanja uz radničku klasu, romantični čin naprednih intelektualaca, »socijalista više srcem nego mozgom«, ⁴² koji su vidjeli kako u monarhiji propadaju liberalni motivi Risorgimenta. Nakon tog prvog romantičarskog zanosa, radnički pokret u Italiji počeo je ubrzo otkrivati svoju ideološku polikromiju, koja neće dopustiti Socijalističkoj stranci da uskoro postane odlučujući faktor unutrašnje politike države. Proturječnosti su proizlazile iz protivnih stavova dvaju sastavnih elemenata stranke, i to »republikanskog jakobinizma«, koji je nastao u Romagnu već u vrijeme Risorgimenta i koji je pokazivao izrazite anarhističke tendencije, te

³⁷ Iz Pascolijeva pisma L. Mercatelliju, *Nuova Antologia*, 16. X 1927.

³⁸ Cfr. bilješka 34.

³⁹ A. Gramsci, *Gli intellettuali*, o. c., str. 42.

⁴⁰ G. Ferrero, *Reazione*, Torino, 1895.

⁴¹ Citirano prema: S. Pautasso, »Gramsci, Gobetti e la Torino prefascista«, *Aut-Aut* 67, 1962, str. 90—97.

⁴² Misao Severina Ferraria, cfr. bilješka 41.

»operajzma«, vezanog za rađanje industrijskog Sjevera.⁴³ Dolazak F. Turatija na čelo stranke označio je početak nove taktike unutar stranke — lutanje između tih dviju tendencija, što će postepeno sve više udaljavati rukovodstvo stranke od interesa nacije i izazvati njezinu totalnu pasivizaciju. Takvo usmjerenje Turatijeva rukovodstva izgledalo je u početku historijski opravdano, jer je socijalistima omogućivalo dijalog s najnaprednijim građanskim demokratskim intelektualcima (npr. P. Gobetti) koji su u suradnji sa socijalistima tražili izlaz iz socijalne krize postrizordimentske Italije. No utjecaj građanskih intelektualaca — koji se vršio putem štampe a i položaja što su ga oni zauzimali unutar stranke — postepeno je unosio u politički program stranke elemente građanske ideologije i vodio socijalistički pokret putem ideološke neodređenosti. Turatijev empirizam (koji se u praksi nadovezuje bez sumnje na velikog talijanskog teoretičara pozitivizma iz 19. stoljeća Carla Cattanea), njegov politički diletantizam, u kojem se očituje bojazan pred odgovornošću s kojom se bio suočio, značio je — unatoč svojoj trenutačnoj aktuelnosti — granicu ideološke autonomije Socijalističke stranke, koja je tako slabila tamo gdje je i inače bila najosjetljivija: na području ideologije. Protiv Turatijeva oportunističkog i eklektičnog, koji su autora vezali za tradiciju talijanskih intelektualaca iz vremena Risorgimenta, ustajao je Antonio Labriola, »jedini pravi marksist«⁴⁴ onog vremena u Italiji. On je nastojao uvjeriti Turatija kako je potrebno »odrediti razvojni put stranke i prihvatiti određenu logiku razvoja«.⁴⁵ Ali vodstvo Socijalističke stranke nije se obaziralo na Labriolinu kritiku, nego ga je, u uvjerenju da on »iz taštine zlobno sramoti sve one koji rade, koji se izlažu opasnostima, koji se žrtvuju«,⁴⁶ nazivalo »marksistom, Nijemcem, ideologom, neiskusnim pristalicom logike«⁴⁷ i uvjeralo ga da »nije moguće prihvatiti određeni program, nego treba ploviti između anarhista, socijalista, čistih radnika, jer talijanski radnici nisu zreli za politiku: treba čekati«.⁴⁸ Takav stav talijanske Socijalističke stranke plaćao je danak snažnom utjecaju što su ga vršili građanski mislioci Achille Loria (koji je za Labriolu bio plagijator Marxa, prikriveni falsifikator plagiranog učitelja) i Enrico Ferri, koji je »savjetovao studentima da ne čitaju Marxa, smatrajući ga preraštenim«.⁴⁹

⁴³ O toj ishodnoj slabosti talijanske Socijalističke stranke piše G. Manacorda u *Il movimento operaio italiano attraverso i suoi congressi*, Roma, 1953.

⁴⁴ Mišljenje F. Engelsa. Cfr. »Le opinioni dei classici del marxismo su A. Labriola«, *Rinascita*, III (1954), str. 183.

⁴⁵ Iz Labriolina pisma Engelsu, *Rinascita* (1948), str. 70.

⁴⁶ *Filippo Turati attraverso le lettere di corrispondenza*, Bari, 1947, str. 113.

⁴⁷ Iz Labriolina pisma Engelsu, o. c.

⁴⁸ *Ib.*

⁴⁹ B. Croce, »Come nacque e come morì il marxismo in Italia«! Predgovor knjizi A. Labriola, *La concezione materialistica della storia*, Bari, 1953, str. 281.

Ipak, najveći je nedostatak vodstva Socijalističke stranke Italije bio što je dopuštalo unutrašnje borbe između Turatijeve desnice (koja se zadovoljavala reformama unutar kapitalističkog sistema), Lazzarijeve ljevice (kojoj je nedostajala ideološka osnovica) i centra Morgarijevih »integralista« kasnije maksimalista, kojima je jedini cilj bio bezuvjetno očuvanje integriteta stranke. Takvo stanje imalo je kobne posljedice: u praksi, stranka je prepustila talijanski proleterijat stihiji u vrijeme velikih masovnih pokreta g. 1893. i 1898; kad su rezultati izostali upravo zbog dezorganiziranosti i ideološke neodređenosti,⁵⁰ u teoriji takvo stanje dovelo je do velikih skretanja koja Gramsci naziva »ideološkim bizantinizmom« a očituje se u donošenju teoretskih postavki koje nemaju veze s realnošću, te u postepenom osuđivanju spontanih masovnih pokreta, koji nisu u skladu s teoretskim postavkama stranke.⁵¹

I protiv takvog popuštanja idealizmu na području teorije i prakse, protiv Turatijeva posibilizma i oportunitizma, kategorički je istupao jedino Labriola. »On se bio obratio proleterijatu — piše Perinetti — uvjeren da će iz njega, politički organizirana i organski ujedinjena s intelektualcima (sposobnim da interpretiraju napredne želje bez ikakva spletkarenja) niknuti u Italiji konačno napredna i disciplinirana snaga.«⁵² Tu je Labriolina snaga, ali i njegova slabost: slabost čovjeka koji je čitavu svoju filozofiju zasnovao na načelima prakse, kao osnovnog pokretača društvenog razvoja, ali koji ipak nije nikad uspio sjединiti marksističku teoriju s radničkim pokretom u Italiji. Čitava Labriolina aktivnost prožeta je očajničkim nastojanjima da se otrgne od tradicionalne izoliranosti talijanskih intelektualaca i da je prevlada jednom novom filozofijom koja se zasniva na pretpostavci da se jedino u akciji ostvaruje čovjekova »ljudskost«, u »čovjekovu mijenjanju vanjskih odnosa prirode i društva«. Ipak, u praksi njegov odnos prema stvarnosti prožet je dubokim pesimizmom koji proizlazi iz njegova »nepovjerenja, odbojnosti prema bijednom i iskvarenom životu talijanskog društva onog vremena, koje se toliko razlikovalo od ideala Risorgimenta.«⁵⁴ Taj Labriolin pesimizam, koji često prelazi u mizantropiju, otkriva pravi karakter tog velikog mislioca, koji ipak pripada starijoj generaciji, onoj koja shvaća akciju uglavnom akademski i ne uspijeva je provesti u praksi. »Labriola je — piše Peri-

⁵⁰ Ignazio Silone spominje među ostalim i ustanak Fascija, kad su seljaci uz sliku Sv. Rozalije nosili sliku K. Marxa. Cfr. I. Silone, o. c., str. 23.

⁵¹ A. Gramsci, *Passato e Presente*, o. c., str. 62—53.

⁵² L. A. Perinetti, *Antonio Labriola e il marxismo in Italia*, Torino, 1958, str. 74.

⁵³ A. Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di B. Croce*, Torino, 1949, 23.

⁵⁴ G. Berti, »123 lettere inedite di A. Labriola a B. Spaventa«, *Rinascita* (1953), 12/d.

netti — unatoč svojoj dosljednosti, izraz krize marksizma u Italiji«. ⁵³ Ali ta kriza nije bila — kako to misli B. Croce ⁵⁴ — uzrok, nego posljedica opće krize socijalističkog pokreta u Italiji koja je imala duboko korijenje u proturječnostima Risorgimenta. Uzroke tog Labriolinog pesimizma možemo tražiti i u njegovu slabom zdravlju, pa i u činjenici da je marksističke misli asimilirao istom u pedesetoj godini života; ipak, glavni uzrok počiva upravo u knjiškom porijeklu njegove socijalističke orijentacije. O tome piše: »Kad sam bio teoretski socijalist, prišao sam pokretu glavom u vreći ili, bolje, glavom u knjigama«. ⁵⁷ Zbog toga je njegovo razočaranje u politici Turatija (nakon što mu je boravak u reakcionarnom napuljskom intelektualističkom klubu Spaventa pokazao do koje se mjere bio degenerirao demokratski ideal iz vremena Risorgimenta — što ga je i dovelo na put socijalizma) i moglo stvoriti u njemu osjećaj krajnjeg nepovjerenja prema društvu uopće, a napose prema mogućnosti njegove regeneracije. Ta dvostruka spoznaja rađa u Labrioli uvjerenje u besmislenost akcije: zbog toga i napušta radnički pokret Italije, uvjeren da »talijanski socijalizam nije osnova novog života, nego manifestacija krajnje političke i intelektualne korupcije«. ⁵⁸ Taj pesimizam, koji nije samo revolt »plemenitog patriotizma naslijeđenog od vremena Risorgimenta« ⁵⁹ nego ima korijenje upravo u proturječnostima Risorgimenta, dovodi ga konačno do fatalističkog opravdavanja Turatijeva eklektizma koji — kako je pisao — »nije proizvod Vašeg uma, niti Vaše nezrelosti, nego nužni odraz vremena u kome živimo, gdje je sve subjektivno, arbitrarno, slučajno i gdje nema mjesta razumnoj nauci, partijskoj disciplini i časnoj solidarnosti«. ⁶⁰ On radije polemizira s Bernsteinom ⁶¹ i Sorelom, ⁶² a i ne primjećuje kakva opasnost prijeti marksističkoj misli u Italiji od strane revizionizma B. Crocea, koga je Labriola smatrao marksistom čak i onda kad je Croce već bio otkrio svoj izrazito antimarksistički stav. A kad je Croceova kritika marksizma počela vrijeđati i njega lično, Labriola je počeo kritizirati Crocea; ali je jasno da je taj revolt bio izazvan više osjećajem uvrijeđena ponosa nego zaključcima do kojih je Croce došao na račun marksizma. ⁶³

⁵³ Ta Perinettijeva misao (cfr. o. c.) komentira vjerno Labriolinu misao u pismu B. Croceu. Cfr. B. Croce, »Come nacque«, o. c., str. 304.

⁵⁴ Cfr. bilješka 49.

⁵⁷ *Filippo, Turati, attraverso le lettere di corrispondenza*, o. c., str. 63.

⁵⁸ *Ib.*, str. 83.

⁵⁹ B. Croce, *ib.*, str. 282.

⁶⁰ Cfr. bilješka 57.

⁶¹ A. Labriola, *Democrazia e socialismo in Italia*, Milano, 1954, str. 87.

⁶² A. Labriola, *Discorrendo di socialismo e filosofia*, Bari, 1939.

⁶³ To on sam i priznaje. Cfr. B. Croce, o. p., str. 303—304.

Socijalistički pokret Italije, zaokupljen takvim brigama, nije predstavljao ozbiljniju opasnost za novoformiranu državu, kao što ni Stranka akcije a ni izolirana »herojska manjina« nisu u vrijeme Risorgimenta zadavali pijemontskoj državi većih briga. Ideali Risorgimenta sve su više blijedjeli, a Risorgimento je sve više postajao mit u čije je ime novoformirana kraljevina nastojala provesti svoje planove. Prva negacija jednog od osnovnih ideala Risorgimenta bilo je proglašenje monarhije, u čemu je savojska dinastija imala začudo oslonac i u velikom dijelu macinijevaca, nekadašnjih najvatrenijih pobornika republike. »Republika bi nas rascijepala — izjavio je Crispi, predsjednik vlade — monarhija nas ujedinjuje«. ⁶⁴ To je omogućilo državi da nesmetano provede svoju politiku prema dva najosjetljivija pitanja pred kojima se bila našla nakon ujedinjenja: pitanje odnosa prema katoličkoj crkvi i pitanje odnosa Sjever—Jug.

Papa, zatočenik Vatikana, ulagao je sav svoj međunarodni utjecaj u borbu protiv laičkih tendencija talijanske države. »Dao Bog — čitamo u papinoj enciklici od 25. V 1871. — da se knezovi ove zemlje, jednog srca i volje udruže da bi se odstranile nesuglasnosti, ugušili nemiri i pobune, pomrsili razorni planovi sekta i da zajedno porade na tome da Sv. Stolicu povrate prava, vrhovnoj glavi crkve punu slobodu, a miroljubivom pučanstvu toliko željeni mir«. ⁶⁵ Ipak, unatoč mogućnosti da se posluži stranim intervencijama protiv talijanske države (kako je to učinio 1848. protiv rimske republike), Vatikan je na mjere koje je država poduzimala da bi smanjila crkvene inherencije u političkom životu zemlje, odgovarao uglavnom pozivanjem vjernika na pasivni otpor. Vatikan je shvaćao da bi svaka radikalnija mjera sa svrhom rušenja nove države, značila veliku podršku radničkoj i socijalističkoj misli. Država se, pak, sve do dolaska fašizma vješto koristila neodlučnošću socijalističkog pokreta u provođenju svoje liberalne politike.

Najotvorenije pitanje što ga je Risorgimento ostavio novoj državi bio je Jug. Za razliku od bar donekle industrijski razvijenog i liberalnog Sjevera, južna Italija donijela je u naslijeđe zastarjele društvene odnose i zastarjelu privredu. Te strukturalne razlike, historijski uvjetovane, nisu se mogle prevladati običnim činom proglašenja nacionalnog ujedinjenja, jer je perspektivna politika talijanske kraljevine, zasnovana na industrijalizaciji Sjevera, sadržavala potencijalno daljnje produbljenje razlika. Tek kad je romantičarski zanos prepustio mjesto političkom realizmu, pokazala se neostvarivost Cavourove utopije o bratskom ujedinjenju Italije, na temelju ravnopravnosti Sjevera i Juga a bez politike sile. Realizator težnji

⁶⁴ Citirano prema I. Silone, *Fašizam*, o. c., str. 11.

⁶⁵ Iz papine enciklike od 25. V 1871.

industrijske buržoazije Crispi uvodi na Jugu strogu diktaturu i prijeke sudove; istovremeno se povezuje sa sicilijanskim latifundistima, koji pred opasnošću od masovnih pokreta pristaju na bezuvjetno ujedinjenje s Piemontom; pokret sicilijanskih Fascija dobiva tako anti-nacionalni karakter s odgovarajućim represalijama. Da bi si stvorila moćni oslonac na Jugu, vlada pokušava ostvariti savez s deklasiranim plemstvom, koje je veći dio zemlje bilo izgubilo već za Napoleonovih reformi: vlada omogućuje regeneraciju feudalnih posjednika, kojima seoske općine vraćaju zemlju uz niske cijene. Kako su većinom posjednici živjeli odavna u gradovima kao »parazitski proždirači agrarne rente« (u gradovima koje Gramsci naziva »gradovi šutnje«), oni su upravu nad zemljom povjeravali upraviteljima, »zemljokradljivcima«, koji održavaju vlast uz pomoć zločinačkih bandi, kao što je Mafia na Siciliji i Camorra u Napuljskoj oblasti. Država je bila prisiljena da tolerira takve postupke, jer je dobivala njihove glasove. Ti postupci izazivali su često pokrete seljačkog stanovništva koje je nasuprot tim »liberalnim« reformama, često žalilo za starim odnosima i starom upravom. Iako su ti pokreti bili uglavnom religiozno inspirirani, ipak imaju izrazito klasni karakter. To pokazuje kako Risorgimento nije bio stvorio najosnovnije uvjete za rješenje nacionalnog pitanja Italije, tj. agrarnu reformu. Vlada je okrutno reagirala na svaki pokušaj seljaka da se odupru nasilju tih plaćenika. Priče o banditima i brigantima, kako je buržoazija nazivala neposlušne seljake, duboko su usađene u narodnoj predaji, često s epskom snagom. Vladajuća klasa Juga, sastavljena od feudalaca i *zemljokradljivaca*, suprotstavljala se i pokušaju naprednijih građanskih teoretičara da se na Jugu osposobi mala industrija i srednji seljački stalež: kapital Juga uglavnom je odlazio u velike gradove i investirao se u industriju. Takvi odnosi na Jugu, koji su negirali romantičarske ideale Risorgimenta, dokazuju kako novoj državi nije bilo stalo do rješenja kulturne, ekonomske i socijalne zaostalosti tog dijela monarhije. Ignazio Silone optimistički predviđa da će biti stvarno ukidanje latifundija, ostataka feudalnih odnosa i kulturne zaostalosti Juga osnovni zadatak proleterske revolucije u Italiji.⁶⁶

Osiromašenje južnotalijanskog seljaštva i njegova sklonost puštošenju oduzete zemlje, jedan je od glavnih uzroka Crispijeve kolonijalne politike. Ta politika, koja je bar prividno trebala riješiti jaz između Sjevera i Juga, stvorila je među njima još dublji razdor. Seljak Sjevera, ne shvaćajući vladinu politiku na Jugu, tumačio je, bijedu Juga kao posljedicu nerada, lijenosti i prirodne inferiornosti naroda; tako se postepeno razvijala teorija o nižoj rasi, kojoj će kasnije nastojati dati naučnu formulaciju pozitivistički sociolozi Nice-

⁶⁶ I. Silone, *ib.*, str. 18.

foro, Sergi, Ferri... Jug je bio ona »olovna kugla«⁶⁷ bez koje je Italija mogla bolje napredovati. Takve diskriminatorne teorije naišle su na ogorčeni otpor intelektualaca Juga, onih koji su bili lijevo orijentirani: oni su iznosili iscrpne analize o ekonomskoj važnosti Juga u sklopu monarhije, a istovremeno su ukazivali na mogućnost pravednog rješenja tog osjetljivog pitanja.⁶⁸

Razdor između Sjevera i Juga povećao se u vrijeme Giolittijeve vlade, čija se politička linija sastojala u ostvarenju tzv. »građanskog bloka« (industrijalca i radnika), kojim bi se osigurala hegemonija na Jugu u obliku odnosa »veliki grad — velika oranica«.⁶⁹ Jug bi tako postao kolonija Sjevera, čije bi interese štiti korumpiran i privilegiran policijsko-administrativni aparat uz podršku crkve (kojoj se dopuštalo posjedovanje zemlje), i nekih južnih idealističkih intelektualaca — čak i B. Crocea i G. Verge⁷⁰ — koje je fetišistička koncepcija nacionalnog jedinstva bila udaljila od bitne problematike. I kad je Giolitti, potisnut događajima (u prvom redu afirmacijom Socijalističke stranke, koja je, osobito na inicijativu Mussolinija, surađivala s južnjacima radi rušenja građanskog bloka;⁷¹ zatim uvođenjem općeg prava glasa, što je proširilo parlamentarnu osnovu Juga, a time i otežalo mogućnost individualne korupcije) bio prisiljen da na Jugu provodi liberalniju politiku, stanje na Jugu nije se osjetnije promijenilo. Doduše izvjesno političko buđenje naroda dovelo je do kidanja svake veze s veleposjednicima, ali masa ipak nije bila zrela da se frontalno suprotstavi vladinoj politici koja je i među intelektualcima Juga bila našla jak oslonac. Razni heterogeni pokreti koji-

⁶⁷ Gramscijev termin upotrijebljen u *Il Risorgimento*, o. c., str. 77.

⁶⁸ U prvom redu mnogostruka aktivnost N. Colaiannija, koji u svojim radovima zastupa stvar Juga. Zatim rad G. Salveminija, koji je kampanju započeo u listu *Voce* a nastavio u *Unità* (1911). G. 1911. »Sardski kongres« raspravlja o bogatstvu koje je u posljednjih 50 godina preneseno na Sjever. Po inicijativi B. Crocea i G. Fortunata osnovan je Intelektualni panitalijski blok (naziv Gramscija u *Risorgimento*, o. c., str. 80) koji je tretirao problem Juga kao općenacionalni problem čije bi rješenje moglo obnoviti politički život Italije. Njegov utjecaj osjećao se u naprednim časopisima onog vremena. U to vrijeme javlja se i prvi autonomistički pokret u Sardiniji, kojim rukovodi Umberto Cau, a širi ga dnevnik *Il Paese*. U Siciliji će se sličan pokret javiti poslije rata.

⁶⁹ Termin koji upotrebljava Gramsci u *Il Risorgimento*, cit. str. 96.

⁷⁰ Vergina izjava autonomističkom listu *La Sicilia nuova*: »Talijan sam prije svega, zato nisam autonomist«. Cfr. A. Gramsci *Passato e Presente*, cit. str. 218.

⁷¹ Npr. na izborima u Molfetti g. 1913. Giolitti se morao udružiti s najreakcionarnim snagama u zemlji da bi se uspješno odupro protukandidatu G. Salveminiju koga su podržavali osim Juga i socijalisti i moćni dnevnik *Corriere della sera* kojega je direktor Luigi Albertini bio »antidolittijanac, vjeran načelima Risorgimenta, pristaša etičke države«. Cfr. *Dizionario universale Mondadori I*, Milano, 1959, str. 55.

ma su u to vrijeme rukovodili srednji intelektualci i ekstremistički revanšisti a poslije rata čak i vojnici i oficiri (kao npr. *Il rinnovamento del Mezzogiorno*) — često ne samo reformistički (kao npr. *Sardismo*) nego i separatistički orijentirani (grupa *Sicilia Nuova*) — nisu mogli ni privremeno ugroziti vladinu politiku, već su poslužili kao jak oslonac za fašistički prevrat u zemlji. Velik dio krivice za to snosi i Socijalistička stranka Italije, koja nije bila u stanju da priveže uza se te spontane narodne pokrete, već ih je prepuštala djelovanju desnice i Vatikana.

Na politiku vlade i neodlučnost socijalističkog pokreta, mase osiromašenog seljaštva reagiraju na dva načina. Jedan od tipičnih načina kojim talijanski puk reagira na ekonomsku i političku nepravdu jest pribjegavanje misticizmu. Želja za vraćanjem u iskonski oblik društvenih odnosa iz paleokršćanskog perioda (kojima talijanski puk pridaje, nasuprot alijeniranu čovječanstvu u vrijeme civilizacije, gotovo mesijansku vrijednost), pokazuje jasno kako u Italiji građanska revolucija nije bila provedena do kraja, pa nisu bili stvoreni ni takvi građanski odnosi koji bi bili u stanju da bar privremeno steknu povjerenje većine talijanskog naroda. Suvremena talijanska historiografija nije posvetila dovoljno pažnje pokretu kojem je bio na čelu D. Lazzaretti, a koji je oko g. 1870. zadao u srednjoj Italiji vjerojatno velike brige novoostvorenoj državi. Monografije,⁷² umjesto da se pozabave analizom te historijske pojave, uzroka i tendencija koje su je pokretale, uglavnom izoliraju glavnog aktera i upuštaju se u analizu njegovih, pomalo nesređenih akcija, koje pobuđuju više interes crkvenih pisaca nego historičara i sociologa. Ipak, neki fenomeni Lazzarettijeva pokreta (crvena zastava s natpisom »Republika i kraljevstvo božje«; njegove posljednje riječi izgovorene neposredno prije smaknuća na procesiji 18. VIII 1878. »Republika počinje danas u čitavom svijetu, ali to neće biti ona od 1848, već kraljevstvo božje«;⁷³ njegova tijesna veza, vremenska i idejna, s pokretima tzv. *Bande di Benevento*) navode na zaključak da se radilo o ozbiljnom socijalnom pokretu koji je nastao kao rezultat dezorijentacije naroda srednje i južne Italije u vrijeme kad se postepeno rušila vjera u stare institucije, a nova stvarnost nije bila dostupna njihovim intelektualnim mogućnostima. Ta težnja za vraćanjem u praoblik kršćanske zajednice radi ostvarenja *Civitas dei*, duboko je usađena u svijesti zaoštalog puka tog dijela Italije kao oblik etičke pobune.⁷⁴

⁷² Osnovnu bibliografiju o Lazzarettijevu pokretu dao je A. Gramsci u *Il Risorgimento*, cit. sr. 199—200.

⁷³ Prema Gramsciju, *ib.*, str. 202.

⁷⁴ Često omiljeni motiv književnika iz srednje i južne Italije.

Drugi način kojim su mase reagirale na stanje u neoformiranoj državi bilo je rađanje tzv. »kulta Amerike«, odnosno psihoze masovnog emigriranja iz ekonomske i socijalne bijede. Ali za razliku od npr. njemačke emigracije, talijanska emigracija nije bila, bar u početku »odraz prekomjernosti aktivne kapitalističke energije koja je trebala unaprijediti ekonomiju zaostalih zemalja«,⁷⁵ već rezultat krajnje bijede obespravljenog i ekonomski deklasiranog najnižeg sloja naroda koji je u emigraciji tražio izlaz iz tog stanja, te je često bio ozbiljna prepreka političko-ekonomskim težnjama proletarijata onih zemalja u koje je emigrirao. A. Gramsci ističe glavne karakteristike talijanske emigracije ovako: »Iz Italije je emigrirala samo radnička klasa, pretežno amorfnu, intelektualno i stručno. Intelektualci su, uglavnom, ostajali... tako da je dolazilo do ogromne inflacije nezaposlenih intelektualaca, što je izazivalo razgranatu korupciju te političku i moralnu dekompoziciju s nemalim ekonomskim posljedicama«. ⁷⁶ Ekonomskim posljedicama, o kojima govori Gramsci, treba dodati i nemale političke posljedice, jer je velik broj nezaposlenih intelektualaca našao smisao svoje egzistencije u najranijim fašističkim formacijama. ⁷⁷ Ako je koji intelektualac i emigrirao, teško je u inozemstvu uspostavljao vezu s proletarijatom, koji se i tu našao usamljen, razjedinjen i nepovezan sa svojom zemljom, za koju ga je vezala samo duboka i neiskorjenjiva nostalgija — tako često tretirana u književnim djelima talijanskih verista.

I u zemlji talijanski proletarijat našao se uoči prvog svjetskog rata usamljen, pokraj jedne Socijalističke stranke oportunistički usmjerene. Nakon raspuštanja Prve internacionale (»koja je svojim manifestacijama pokazala da ugrožava nepovredivost posjeda i ljudskog života, te se mora tretirati kao zločinačka banda«) ⁷⁸ te zabrane radničkog udruženja g. 1886, u stranci je zavladao reformistička desnica. Ona je u svemu podupirala vladinu kolonijalističku politiku i represalije protiv radničkog pokreta u lipnju 1914, kad su za vrijeme tzv. Crvenog tjedna — kako piše Silone: »u Napulju, Rimu, Firenci bile podignute barikade i protekla krv; u Romagnu i Apuliji zauzeli su radnici općinske vijećnice, proglasili republiku i konstituirali privremenu vladu«. ⁷⁹ Osjećaj usamljenosti, dezorijentiranosti i malodušnosti zahvatio je osobito seljačko stanovništvo, koje je u rovovima padalo žrtvom lažnih dvosmislenih obećanja agrarne reforme u zamjenu za lojalnost državi. Pozadina nehumanih pokušaja talijanskih ko-

⁷⁵ A. Gramsci, ib., str. 211.

⁷⁶ Ib.

⁷⁷ Cfr. izjave reformista A. Zerboglia i G. Zibordija; I. Silone, *Fašizam*, str. 71—72.

⁷⁸ Iz osude apelacionog suda. Cfr. I. Silone, o. c., str. 21.

⁷⁹ Ib., str. 28.

lonijalista da iluzijom o agrarnoj reformi podignu moral talijanskog naroda na fronti,⁸⁰ otkrila se u vrijeme fašizma, kad su tvorci te propagande — da bi se ogradili od napada fašističke kritike — djelomično priznavali fiktivnu vrijednost te propagande, a djelomično dokazivali — dvosmislenom interpretacijom historijskih tekstova — kako i nije bilo nikakvih obećanja agrarne reforme, nego se iza tih riječi skrivala nepovredivost veleposjeda.⁸¹

*

Nacionalno ujedinjenje Italije stvorilo je, dakle, bezbroj novih problema, koje nije bilo moguće riješiti u skladu s osnovnim težnjama monarhije, pred kojima su svi romantični ideali Risorgimenta propadali. Dokazujući historijsku opravdanost »normalnog« ujedinjenja Italije nasuprot »hegemoniji industrijskog Sjevera«, Gramsci piše: »Hegemonija Sjevera bila bi normalna i historijski korisna, da je Sjever bio u stanju da izvjesnim ritmom poveća svoje kadrove i da ih proširi na čim veća ekonomska područja. Tada bi takva hegemonija bila odraz borbe između novog i starog, naprednog i nazadnog, produktivnog i zaostalog; bila bi se postigla ekonomska revolucija nacionalnog karaktera... Sve ekonomske snage bile bi pokrenute i rezultat antiteza bilo bi jedno više jedinstvo. Ali nije bilo tako, hegemonija se pokazala kao permanentna a jaz kao nužni uvjet, vremenski neodređen pa prema tome i trajan, za egzistiranje sjevernjačke industrije.«⁸² A uzroke takvog nedemokratskog završetka jednog pokreta koji je mogao postati prava demokratska revolucija, ali koji je ipak ostao — prema Krleži, »nepopularan u širokim masama, nametnut nižim slojevima po visokim klasama, ostvaren misaonošću i tuđinskim puškama«⁸³ treba tražiti ne samo u volji ministara i generala već u općoj krizi u koju je bio zapao talijanski politički život u drugoj polovici 19. i početkom 20. vijeka, očaran mitom o Risorgimentu, koji je prikriivao pravo stanje u zemlji. G. Salvemini piše da je zbog »neprekidnog lutanja između milosti božje i volje naroda« u vrijeme Risorgimenta, reakcija započela »onog dana kad je započela revolucija«. U nastavku, komentirajući državni udar od g. 1898, Salvemini zaključuje: »Reakcija u Italiji nije privremeni fenomen vezan za postanak ili pad jednog ministarstva, nego ima uzroke koji stoje izvan volje pojedinih ministara, a koji se temelje na čitavom politič-

⁸⁰ U tome smislu objavljen je i članak G. Tanarija »Zemlja seljacima« u listu *Il resto del Carlino* 1917, koji se na fronti mnogo čitao.

⁸¹ Cfr. polemiku između N. Toscanellija »Il latifondo«, *Nuova Antologia* 16. V 1928. i G. Tanarija »Lettera al direttore«, *Nuova Antologia*, 1. VI 1928.

⁸² A. Gramsci, *ib.*, str. 210.

⁸³ M. Krleža, »Iz galerije imena«, *Forum*, II, III, 2, str. 400.

kom životu, bez čije promjene nije moguće očekivati normalan i siguran napredak«. ⁸⁴ Historija je pokazala da se kriza o kojoj govori Salvemini zadržala u Italiji još dugo i odrazila drastično u političkom, moralnom i kulturnom životu poslijeratne Italije:

1) ... u moralnom opadanju poslijeratnog talijanskog društva, koje se nije dalo zavesti ni fatamorganom Rijeke. ⁸⁵ Ta se dekadansa pokazala s jedne strane u demoralizaciji i osjećaju besmislenosti akcije — kod starije generacije, ⁸⁶ a s druge strane u moralnoj deformaciji mlade generacije koja je vidjela u D'Annunzijevim psihopatološkim ispadima ideal koji treba slijediti, te je često svoju razulaženost i dezorijentiranost prikrivala bojama međusobno disparatnih ideologija. ⁸⁷

2) ... u neuspjehu što su radnički pokret uopće a posebno velika radnička previranja g. 1917. i 1920. ⁸⁸ doživjeli, i to:

— zbog slabosti maksimalista, koji su se, u potrazi za »čistim socijalističkim pokretom« i fatalističkim izjavama o nužnoj pobjedi socijalizma, ⁸⁹ sve više zatvarali u kulu od bjelokosti i sanjali o idealnom društvu, »u kome neće biti klasa, mržnje, zločina, žandara, vojske, tamnice, gdje će vladati izobilje... gdje će se ratno oružje pretvoriti u poljoprivredne strojeve, gdje neće više biti patnji, gdje neće teći suze, gdje će siročad biti djeca svih ljudi a sveopće saučešće ublažavati tugu udovica«; ⁹⁰ o jednom društvu čijom će harmonijom vladati ona ista sila koja upravlja harmonijom svemira i prirode. Iza araldičkih tirada njihovih govornika, koji su pretvarali masovne

⁸⁴ G. Salvemini, »Origine della reazione«, *Critica sociale* (1898).

⁸⁵ I. Silone kaže da je »Rijeka bila za talijansku privredu bez značenja«, cit. 34.

⁸⁶ B. Croce, donekle prototip te generacije, u svome članku »Il mondo va verso.« *Critica*, 20. III 1933, pesimistički je formulirao besmislenost svake akcije u svijetu koji ionako ide k svojoj sudbini. Slične misli nalazimo kod Crocea već i 1915, uoči prvog rata. (Cfr. B. Croce, *Contributo alla critica di me stesso*, Bari, 1945, str. 55.), a i 1945, poslije rata, ib., str. 59.

⁸⁷ To stanje opisao je dobro G. Papini u *Pregghiera per la pace*, 1922. — L. Montano ističe da su se na istu melodiju pjevale himne komunističke omladine (»Bandiera rossa la trionferà, evviva il comunismo della libertà«) i katoličke (»Vogliamo fabbriche, vogliamo terra, ma senza guerra si vincerà«) *La Ronda*, II, 1920, br. 8—9, str. 615.

⁸⁸ Naročito pokret industrijskih radnika u Torinu 1917. i metalaca 1920. u Milanu, koji je završio zauzimanjem tvornica od strane radnika. Cfr. Silone cit. str. 55.

⁸⁹ »Još nikad nisu strijele zamračile sunce«, Citirano prema I. Silone, cit. 137.

⁹⁰ Ib., str. 46.

sastanke u oratorske turnire, iza zvučnih plakata, kojima su pozivali narod na izbore,⁹¹ skrivao se strah pred revolucijom i sklonost kompromisu s desnicom radi otklanjanja odgovornosti pred historijom...

— zbog izdaje reformista koji su, u borbi protiv radničke revolucije,⁹² postepeno sve više popuštali naletu fašizma, da bi konačno i raspustili sindikalnu organizaciju CGIL i stavili svoje »iskustvo u službu fašizma«,⁹³ vjerujući još uvijek da se »fašizam ne može pobijediti na polju oružane borbe, već jedino na terenu zakona«;⁹⁴ a kad je najveća šansa talijanskog proleterijata nestala nepovratno,⁹⁵ onda je reformističko rukovodstvo, preko svog predstavnika L. D' Aragona izjavljivalo: »Mi smo učinili sve što smo mogli da bismo zaustavili nestrpljive. Mi smo ponosni time što smo sprječili revoluciju što su je pripremali ekstremisti. Fašizam je došao tek onda kad smo već bili prevladali revolucionarnu katastrofu.«⁹⁶

— zbog frakcionaških borbi unutar novoformirane Komunističke partije Italije,⁹⁷ koja, unatoč svojim velikim ideolozima, nije bila dorasla odlučnom trenutku, te je predstavljala, uglavnom, snagu buđenosti.

3) ... u upravo frapantno brzom razvoju fašizma koji je vješto koristio ideološke slabosti radničkog pokreta, kao i reakcionarni konzervativizam liberalne vlade, te uspijevao sve više uvlačiti u svoje redove i radnika i seljake, propagandom o potrebi konačnog ostvarenja ideala Risorgimenta putem nepomirljive borbe »protiv trgovaca koji diktiraju glad«, putem proleterske revolucije koja »ima vrijednost obnove zemlje« i putem provođenja agrarne reforme jer »zemlja je tu za onog tko je obrađuje« i »zemlja seljacima«.⁹⁸

⁹¹ Izborni manifest Socijalističke stranke za izbore od 16. XI 1919. završavao je riječima: »Ako glasate za izbornu ceduljicu koja nosi grb socijalističke republike tada ćete vi proleter i Italije objaviti svoju volju da se borite za svoje oslobođenje. Na grbu stoji — Sva vlast organiziranog proleterijata savjetima; tko ne radi ne treba da jede.«

⁹² Nakon bezuspješnog završetka pokreta metalaca u Milanu 1920. pisao je *Il Corriere della sera* 20. IX 1920: »Italiji je prijetila opasnost da propadne... Do revolucije nije došlo, ne zato što bi bio postojao netko tko ju je mogao spriječiti, već zato što je nije htio CGIL.«

⁹³ Iz proklamacije vođa CGIL od 4. I 1927 (Prema Silone, o. c., str. 177).

⁹⁴ Iz *Battaglie sindacali* od 29. I 1921.

⁹⁵ Pietro Nenni piše da su uvjeti za proletersku revoluciju u ono vrijeme »u cijelosti postojali«. Cfr. P. Nenni, *La lutte des classes en Italie*, Paris, 1930, str. 141.

⁹⁶ Iz govora D' Aragona u Milanu 22. IX 1922 (prema Siloneu, cit. str. 59).

⁹⁷ Isticale su se naročito krajnja ljevica, A. Bordige, koja je odbijala suradnju socijalista u organiziranju otpora protiv fašizma, te Gramscijeva grupa okupljena oko lista *Ordine Nuovo*.

⁹⁸ *Il Popolo d'Italia*, od 16. VI 1919, 24. I 1920, te 11. IV 1920. i 2. VI 1919.

Antifašistička borba i pokret otpora u Italiji razvijali su se, prema tome, u dva smjera: prvo u pravcu ispravljanja grešaka i rješavanja otvorenih pitanja iz vremena Risorgimenta (prvenstveno pitanje ujedinjenja zemlje, i to u vertikalnom smislu intelektualac-masa i u horizontalnom smislu Sjever-Jug; drugo, u pravcu nesmi-ljene borbe protiv jedne od najkobnijih posljedica tih nerješених problema, talijanskog fašizma, koji je baš rastao na slabostima tali-janskog društvenog života poslije prvog svjetskog rata, a posebno na slabostima radničkog pokreta, za koji je Silone dobro rekao da »nije izbacio revolucionarne državnike, nego je odgojio radnike za muče-nike«. ⁹⁹ Zato je talijanska antifašistička borba svojim demokratskim obilježjem, kakvo je želio Gramsci, imala karakter pravog Risorgi-menta; prožeta istinskim preporodilačkim demokratskim duhom, ona je stvorila čvrste društvene i etičke temelje za istinsko i konačno rješenje onih problema koje je Risorgimento bio samo teoretski po-stavio. U temelje nove antifašističke Italije ugradili su svoje živote najveći slobodni umovi poslijeratne Italije Carlo i Nello Rosselli, Pietro Gobetti, Antonio Gramsci, a indirektno i Gaetano Salvemini — prvi naučni kritičari Risorgimenta, te inspiratori i vođe onog po-kreta koji je Giuseppe Saragat prilikom proglašenja za petog pred-sjednika Republike Italije nazvao »drugi talijanski Risorgimento«. ¹⁰⁰

M. Festini: IL RISORGIMENTO ITALIANO, MITO E VERITÀ

Riassunto

Le opinioni, talvolta estremamente controverse, di varie correnti politiche e di illustri studiosi (Gramsci, Gobetti, Salvemini, Silone, Croce ecc.) sul Risorgimento italiano, hanno indotto l'autore di questo saggio a riesaminare la fenomenologia del Risorgimento italiano, all' scopo di dissolvere il mito che si era creato intorno a questo fenomeno storico, indubbiamente molto complesso, onde poter, in una visione storica oggettiva, valutare i suoi pregi e rilevare i suoi difetti.

⁹⁹ Ignazio Silone, o. c., str. 143.

¹⁰⁰ Cfr. *Vjesnik*, Zagreb, 30. XII 1964.

Dopo aver esposto, in breve, le cause della creazione di tale mito e i presupposti storici della sua consistenza, riassumendone i tratti essenziali, l'autore in polemica con tali idee, ritenute antistoriche, propone una nuova presa di posizione di fronte ai fenomeni più indicativi di questo movimento rinnovatore, tra cui, per. es. il Neogueffismo, l'attività del Partito di azione, i vani movimenti rivoluzionari, la spedizione di Garibaldi, di Pisacane ecc., la cui debolezza consisteva, secondo l'autore, nel loro carattere, estremamente cospirativo, esclusivistico, mancante di una vasta base popolare, che gli potesse dare un carattere nazionale, nel senso Gramsciano. Di fronte a tali concezioni intellettualistico-borghesi di un rinnovamento nazionale, di cui peccarono pure le idee dei fondatori del movimento socialista italiano (Turati, Ferri, Loria, Cattaneo, compreso il Labriola, che fu, secondo Engels, l'unico vero marxista in Italia), le masse popolari, perduto ogni contatto con il ceto degli intellettuali — che avrebbero dovuto costituire la forza di coesione nazionale — trovarono rifugio in vari movimenti irrazionali, velati talvolta di un esasperato misticismo (quali furono ad es. il movimento di D. Lazzaretti e delle Bande di Benevento), si entusiasmarono di idee social-utopistiche (quale fu ad es. il socialismo mistico di G. Pascoli, predecessore innocente delle idee di E. Corradini, ideologo dell'espansionismo fascista), oppure cadevano facile preda di varie ideologie reazionarie, miranti principalmente a sopprimere tutte le conquiste democratiche del Risorgimento. Le debolezze ideologiche del Risorgimento italiano, l'impostazione sbagliata di alcuni tra i più scottanti problemi nazionali e sociali, fecero sì che, come disse G. Salvemini, la reazione avesse inizio lo stesso giorno in cui incominciò la rivoluzione. La conseguenza di questo precario stato di cose fu una profonda crisi ideologica, politica e morale, che investì la società italiana postrisorgimentale e che si manifestò chiaramente nella decadenza morale di una parte della nuova generazione durante e dopo la I. guerra mondiale, nell'insuccesso del movimento operaio in generale e in modo particolare delle insurrezioni proletarie del 1917. e 1920., e in fine nel travolgente sviluppo del movimento fascista, che seppe approfittare delle debolezze del movimento operaio, per attirare a sé operai, contadini e intellettuali.

A conclusione del saggio l'autore sostiene che il movimento antifascista, democratico e nazionale, animato di un vero spirito rinnovatore, fu un processo di ulteriore elaborazione e realizzazione delle tendenze democratiche del Risorgimento. Muovendo in due direzioni, quella della soluzione dei numerosi problemi rimasti insoluti durante il Risorgimento (principalmente il problema dell'unificazione orizzontale — geografica e verticale — sociale del paese), e quella della lotta ad oltranza contro la più tragica conseguenza della mancata soluzione di tutti questi problemi, il movimento antifascista creava i presupposti psicologici e morali, solidi e duraturi, per la realizzazione definitiva di tutti quegli ideali che il Risorgimento aveva tracciato teoricamente, ed assumeva sempre più il carattere di un secondo Risorgimento, il vero Risorgimento italiano nazional-popolare, auspicato da Gramsci ed altri suoi illustri ideatori, vittime innocenti della dittatura fascista.